

Domeniul: Filosofie

TEZĂ DE DOCTORAT

- REZUMAT -

CONSTANTE FILOSOFICE ÎN SPIRITUALITATEA TRADIȚIONALĂ ROMÂNEASCĂ

Student-doctorand:
Maria Anișoara MOIȘ (căs. ȚIPLEA)

Conducător științific:
Prof. Dr. Petru DUNCA

Comisia de evaluare a tezei de doctorat:

Președinte: Prof. Dr. **Daiana-Rodica FELECAN**- Universitatea Tehnică din Cluj-Napoca;

Conducător științific: Prof. Dr. **Petru DUNCA** - Universitatea Tehnică din Cluj-Napoca;

Referenți:

- Prof. Dr. **Bogdan POPOVENIUC** - Universitatea „Ștefan cel Mare” din Suceava;

- Prof. Dr. **Dan CHIȚOIU** – Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași;

- Conf. Dr. **Gabriel HASMAȚUCHI** - Universitatea „Lucian Blaga” din Sibiu.

- Cluj-Napoca -
2025

Constante filosofice în spiritualitatea tradițională românească Rezumat

Teza de doctorat *Constante filosofice în spiritualitatea tradițională românească* este structurată în următoarele capitole de bază: Capitolul I. *Spiritualitatea tradițională. Cadre referențiale* (p. 6-69); Capitolul al II-lea. *Dimensionări ontologice* (p.70-126); Capitolul al III-lea. *Universul moralei: „sfaturi și cutume”* (p. 127-168); Capitolul al IV-lea. *Finitudine existențială sau despre moarte și nemurire* (p.169-187). Lucrarea mai cuprinde o scurtă *Introducere* (p. 1-5), *Concluziile* (p. 188-190) și *Bibliografia* (p. 121-205).

În primul capitol se precizează că spiritualitatea tradițională românească, asemenea oricărei spiritualități, înțelegea ca expresie a unei viziuni integratoare asupra lumii, transcende dimensiunea imediată a existenței și își găsește rădăcinile în legătura omului cu sacralitatea, natura și cosmosul. Deși manifestările concrete ale spiritualității variază de la o epocă la alta, anumite principii fundamentale rămân constante: căutarea sensului vieții, dorința de comuniune cu divinul și nevoia de a se raporta la o ordine universală. În acest context, este esențial să explorăm și să înțelegem constantele filosofice care structurează această spiritualitate tradițională. De la ideile despre destin și liber-arbitru până la noțiunile de timp și eternitate, de la concepția despre cosmos până la locul omului în cadrul acestuia, aceste teme filosofice au rămas prezente, oferind continuitate și sens spiritualității românești în strânsă legătură cu marile tradiții ale umanității.

Definirea ființei și a modului în care omul percepe existența sa și a lumii din jur reprezintă unul dintre fundamentele spiritualității. În orice tradiție spirituală, ontologia sau viziunea asupra existenței influențează modul în care individul se raportează la divinitate, natură și la propria sa condiție umană.

În spiritualitatea tradițională, ființa umană este văzută ca parte integrantă a unui întreg cosmic sau divin, iar această viziune dă naștere la ritualuri și comportamente care reflectă respectul pentru echilibrul cosmic și pentru legile naturale. Căutarea adevărului este una dintre constantele filosofice fundamentale în spiritualitate. În multe tradiții spirituale, adevărul suprem este echivalent cu divinitatea sau cu realitatea ultimă. Astfel, toate manifestările spirituale urmăresc o relație cât mai autentică și directă cu acest adevăr, fie el considerat divin, cosmic sau transcendental.

În creștinism, adevărul este văzut ca esențial în relația cu Dumnezeu, iar Hristos este numit „Calea, Adevărul și Viața”. Această căutare a adevărului ghidează toate aspectele vieții spirituale.

În teza de față sunt analizate aceste constante filosofice și felul în care ele s-au perpetuat și adaptat de-a lungul timpului în cadrul culturii noastre tradiționale. Este evidențiat rolul acestora în menținerea identității culturale și spirituale, explorându-se totodată dimensiunea lor simbolică și metafizică. În final, se reflectează asupra relevanței acestor constante filosofice în societatea contemporană, punându-se întrebarea în ce măsură spiritualitatea tradițională poate continua să ne inspire și să ne ofere răspunsuri la marile întrebări ale vieții. Spiritualitatea tradițională românească, ca și alte forme de spiritualitate tradițională, prezintă trăsături distincte și proprii care o diferențiază în contextul mai larg al spiritualităților tradiționale.

În spiritualitatea noastră tradițională, timpul este perceput ciclic, adică repetitiv, guvernat de ritmurile naturii (schimbarea anotimpurilor, ciclul agricol, regenerarea de primăvară etc.), spre deosebire de timpul linear, care domină gândirea modernă.

Conform percepției ciclice a timpului, natura, viața și moartea sunt parte a unui mare ciclu de regenerare. Sărbătorile, ritualurile de trecere și festivalurile sacre celebrează acest ciclu, aducând comunitățile într-o relație armonioasă cu natura și cu divinitatea. În contrast, ideea de eternitate este o caracteristică a sacrului și reprezintă ceea ce este dincolo de timp – adică lumea divină, Împărăția Cerurilor, a sufletelor nemuritoare sau a unui destin final care poate fi identificat ca fiind raiul. În felul acesta, timpul ciclic este văzut ca un mijloc de pregătire pentru intrarea în eternitate.

Spiritualității tradiționale românești îi este proprie o viziune holistică asupra universului, unde omul, natura și cosmosul sunt parte a unui întreg interconectat. Este suficient să ne gândim la celebra baladă *Miorița* pentru a identifica dovezi peremptorii în acest sens. Această viziune sugerează că ființa umană nu este separată de natură sau de cosmos, ci este integrată în ele. Fiecare acțiune umană are implicații cosmice și fiecare schimbare din natură este înțeleasă ca un semn sau o manifestare a divinului, iar ritualurile (de exemplu, rugăciunile pentru ploaie, fertilitate sau protecție) reflectă dorința omului de a menține armonia cu forțele cosmice. Această relație profundă între om și cosmos stă la baza multor tradiții, atât agricole, cât și din domeniul medicinei populare.

Spiritualitatea românească tradițională pune un accent deosebit pe căutarea adevărului, a sensului vieții și a înțelepciunii. De-a lungul istoriei noastre spirituale, căutarea înțelepciunii a fost echivalentă cu a trăi în armonie cu legile universale, cu natura sau cu divinitatea, finalitatea existenței fiind pentru majoritatea creștinilor comuniunea cu divinul și înțelegerea adevărilor esențiale care transcend lumea materială. În această căutare, înțelepții sau bătrânii comunității sunt văzuți ca niște adevărate modele de urmat, deoarece se consideră că ei ajuns la o cunoaștere profundă a realității și a legilor universului.

Aceste constante filosofice sunt esențiale în spiritualitatea tradițională, conturând viziunea holistică asupra lumii și contribuind la structurarea relației dintre om, divinitate și cosmos. Ele nu sunt doar teme abstracte, ci constituie cadre de referință pentru gândire, comportament și organizarea vieții sociale.

Spiritualitatea românească a fost influențată de o combinație complexă de elemente religioase, folclorice și precreștine. Creștinismul ortodox a fost integrat cu tradițiile și obiceiurile locale preexistente, cum ar fi cele legate de mitologia dacică și cultul zeilor vechi. Sărbătorile creștine sunt adesea însoțite de obiceiuri populare și ritualuri care au rădăcini adânci în tradițiile precreștine, cum ar fi colindele de Crăciun și tradițiile de Anul Nou.

În spiritualitatea românească, natura este adesea considerată sacră și este asociată cu divinități și forțe cosmice. Elementele naturale, cum ar fi pădurile, râurile și munții, sunt adesea învăluite în simbolism și înțelesuri spirituale. Practicile de agricultură tradițională și obiceiurile legate de ciclurile agricole sunt însoțite de ritualuri care reflectă respectul și venerarea naturii (sfîntirea țarinii).

Spiritualitatea este, așa cum precizează majoritatea materialelor consultate, un concept frecvent folosit, dar dificil de definit datorită ariei sale diverse de cuprindere. El se referă la viața psihică, afectivă și intelectuală a unei comunități umane (popor, națiune), vizează componenta spirituală a culturii și civilizației comunității respective. Ea înseamnă felul original al unui popor de a privi natura și societatea, de a acționa asupra lor, de a aborda problemele majore ale vieții sale. Spiritualitatea are un sens multilateral, profund

dialectic, ca sinteză a unor elemente de ordin social, moral, politic, etic, estetic, religios, științific, filosofic ale unui popor, ca unitate în diversitate. Ea are trăsături specifice și durabile și evoluează potrivit împrejurărilor istorice în care se derulează existența poporului respectiv, fiind într-un permanent proces de îngemănare a perenității cu înnoirea.

Chestiunea spiritualității intră în categoria problemelor numite, de regulă, veșnice. Ea este o calitate a conștiinței și a activității umane, care caracterizează capacitatea individului de a trece dincolo de limitele situației de moment și ale trebuințelor imediate ale existenței și de a concepe viața în conformitate cu reprezentările despre destinația, demnitatea și perfecțiunea omului. Rezultă de aici că atunci când vorbim despre spiritualitate, nu avem nicidecum în vedere un fenomen trecător, de moment, ceva care apare brusc într-o anumită etapă de dezvoltare a societății. Spiritualitatea este, mai degrabă, o stare a oricărei comunități – fie ea mare sau mică –, un mod propriu de a gândi și acționa, de a percepe lumea înconjurătoare cu tot ce are ea, de a înțelege fenomenele sociale, de a relaționa cu natura, iar în cazul indivizilor – de a se poziționa conștient față de toate acestea, de a-și înțelege și asuma rolul, locul și menirea în lume.

Am subliniat, în acest context, că spiritualitatea presupune un înalt nivel de conștientizare a propriului parcurs existențial, ea fiind rezultatul unei ingenioase amalgamări de idei, gânduri, trăiri etc., la originea cărora stă o bogată experiență de viață și manifestându-se în creațiile perene ale comunității, creații ce țin, la urma urmei, de spirit, de gândire, de intelect, indiferent de domeniul concret căruia le aparțin.

Vorbind de spiritualitate și moralitate, am arătat, conform bibliografiei parcurse, că aceste două concepte sunt analizate, de regulă, în strânsă legătură una cu alta, uneori chiar confundându-se, așezându-se între ele semnul egalității. Spiritualitatea este, însă, o noțiune mai vastă, moralitatea este una dintre componentele ei, calitățile morale fiind considerate drept fundament al spiritualității.

Am subliniat faptul că țin de domeniul complex al spiritualității activitățile în care se săvârșește actul de sfințenie, binele moral, descoperirea adevărului, creația artistică etc., care generează frumosul, precum și sentimentele înalte legate de aceste trăiri. Făcând o paralelă între interpretarea laic-filosofică a conceptului de spiritualitate și interpretarea strict teologică, am arătat că, pentru conștiința religioasă, spiritul este un dat, un început suprarățional, realizat intuitiv, este unul dintre numele lui Dumnezeu (Dumnezeu este Spirit și Cuvântul Său) și că creștinismul tratează spiritul ca pe o ipostază a Unuia din Treime: Dumnezeu Tatăl, Dumnezeu Fiul, Dumnezeu Sfântul Duh/Spirit.

Totodată spiritul este una dintre componentele naturii umane care-l deosebește pe om de toate celelalte viețuitoare. Pe această linie etnofilosoful și folcloristul Ernest Bernea afirma că omul nu trebuie considerat doar ca o treaptă superioară în fața regnului animal, ci ca *o altă natură*, ce îl separă de toate celelalte forme ale vieții și îi dă o poziție aparte, specifică.

Spiritul este conștiință, el se manifestă în gândirea, în intelectul, în imaginația și intuiția, în voința și în capacitatea creatoare ale omului.

Pe plan religios, în filosofia religioasă, spiritul uman reprezintă nevoia de sacru, de rugăciune, conștientizarea faptului că nu suntem singuri și discreționari, că există o forță mai presus de posibilitatea de cuprindere a minții omenești, care ordonează și guvernează totul, care supraveghează, evaluează și contabilizează constant toate faptele noastre.

Din punct de vedere antropologic, spiritul este o calitate esențială a personalității care determină apartenența ca specie a omului la omenire, îi întărește capacitatea de

cunoaștere și înțelegerea a lumii și-i facilitează posibilitatea de a se proiecta pe sine ca actant al unei povești de viață, reliefându-i locul și rolul în tumultul existențial al vremii sale.

Spiritul nu poate fi determinat prin instrumentele psihologiei; ele este autonom și nu poate fi cantonat într-un spațiu anume. În ciuda succeselor referitoare la procesele fiziologice și psihice – psihologia, cercetând funcțiile creierului și structura conștiinței, se oprește în fața tainei spiritului, cedând această rezolvare filosofilor și teologilor.

Așa cum structura psihică a persoanei este purtătoarea spiritului individual, putem vorbi despre un spirit obiectiv, care există la nivel de comunitate socioculturală, fie că este vorba de popor, națiune, clasă socială, uniune (biserica) sau corporație. Acest spirit se manifestă în patrimoniul spiritual comun de care aparține: limba, producția, tehnica, moravurile dominante și obiceiurile, dreptul, valorile de bază, morala, forma tradițională de educație și instrucție, tipul dominant de puncte de vedere și stări de spirit care dau tonul, gustul, moda și orientările artei și receptării artistice, locul și situarea cunoașterii și științei, concepția dominantă despre lume sub orice formă (religie, mit, filozofie). În cea mai pură formă, spiritul colectiv se manifestă acolo unde conținutul său este cele mai evident: în normele gândirii, în noțiuni și judecăți și se definește prin categoriile de credință, iubire și bine, în relațiile cu creațiile naturii și artei, ale științei și filosofiei și se manifestă în ritmurile istoriei, în specificul culturilor naționale, ca o totalitate a ideilor și năzuințelor, a speranțelor și valorilor.

Există și un spirit al istoriei (după Hegel – spiritul absolut), care este independent de orice purtător material, fiind orientat înspre autocunoaștere și este identic universului.

Se vorbește adesea și despre *spiritul vremii*, primul care l-a adus în discuție fiind Goethe, care înțelegea prin el acea forță invizibilă care conduce cursul evenimentelor și mințile oamenilor, determinând caracterul unei epoci întregi. Această forță invizibilă se materializează în realitățile culturii care aparțin societății și de aceea drumul spiritului individual înspre cel obiectiv (social) trece în mod necesar prin însușirea, prin apropierea valorii naționale și a culturii întregii omeniri.

Sintagma *cultură spirituală* se suprapune în mare măsură din punct de vedere semantic peste termenul *spiritualitate*. Cultura spirituală este rezultatul acumulărilor pe care le face de-a lungul existenței sale o comunitate sau un individ. Ea se clădește în timp, este într-o permanentă evoluție, îmbogățindu-se și fiind diferită de la o epocă la alta.

Cultura spirituală este – vrând, nevrând – legată, determinată chiar de stadiul de dezvoltare socioeconomică a comunității, de aspirațiile acesteia, de prestația intelectuală a vârfurilor etc. De aceea componenta spirituală este puternic implicată în toate activitățile umane, în toate domeniile și sferele care presupun gândire, intelect, sentiment, raport cu natura și cu oamenii.

Putem vorbi despre o spiritualitate de esență populară și de una de proveniență cultă. Pe prima o identificăm nu doar în creațiile folclorice, cum am fi tentați să credem la o analiză superficială, ci și în arhitectura populară, în obiceiuri, în port și în ținută, în ceramică și în arta prelucrării lemnului etc. Spiritualitatea de proveniență cultă, care are rădăcini firești în cea populară, este reprezentată de marile valori ale neamului care au performat și continuă să performeze într-o mulțime de domenii din zona artei, științei, culturii etc.

Spiritualitatea națională se manifestă în cultura populară, în identitatea de sine a individului, în caracterul său și în reprezentările sale despre lume, în ideile sale religioase, în organizarea de stat, în morală și în conștiința juridică – toate aceste segmente având un rol determinant în definirea spiritualității unui popor și în cunoașterea formelor ei

specifice de manifestare. Pentru afirmarea și conservarea identității naționale este deosebit de importantă păstrarea nucleului spiritual tradițional, a mentalității naționale, a culturii și spiritului național, mentalitatea națională fiind dată de structurile profunde ale culturii, care determină de-a lungul timpului specificul etnic și istoric al comunităților.

Marile calități ale literaturii noastre artistice își trag seva din bogăția creației populare tradiționale, care, alături de credință, alimentează spiritualitatea cu elemente de mare valoare care funcționează ca niște jaloane între care se derulează existența românului.

Se vorbește și se scrie mult pe tema miracolului pe care îl reprezintă România prin situarea ei geografică, dar, mai ales, prin cea etnoconfesională. Plasat de istorie într-o zonă preponderent slavă și la un punct de confluență a unor importante culturi ale bătrânului continent european, asupra poporului român s-au exercitat numeroase influențe străine, care s-au succedat de la o epocă la alta și cu efecte mai mult sau mai puțin benefice. Poate miracolul constă tocmai în capacitatea uimitoare a românilor de selecta și apropria din cultura altor popoare acele componente care se potrivesc mai bine propriei spiritualități, care, integrate în structurile sale ancestrale, să nu-i împiedice evoluția, ci, dimpotrivă, să i-o stimuleze. Se pare că în acest proces îndelungat s-au conturat și dezvoltat, devenind, prin transmitere și cizelare perpetue.

Evoluția noastră spirituală a fost influențată, atât de filosofia Apusului, cât și de cea a Orientului, dar am găsit și urmat „calea de mijloc”, practicând o preluare selectivă, lucrătoare și realizând un echilibru benefic între cele două tipuri de mentalități, echilibru care s-a manifestat cu deosebire în comportament și a pătruns în toate domeniile vieții, căci dacă observăm bine, cu toată atenția, moravurile, instituțiile, felul de a reacționa al poporului nostru, vom ajunge la concluzia că psihologia sa intră în acest fel de comportare echidistant între voluntarismul activist al Apusului și pasivitatea fatalistă a Occidentului.

Chiar dacă este drastic cu profilul spiritual al românilor, în multe din formulările lui Cioran apare dorința de a-și vedea neamul atingând un înalt standard de civilizație, ieșit din pasivitatea lui condamnabilă și afirmându-și conștiința de sine și depășind atitudinea nihilistă. El își dorește o Românie activă, schimbată, condusă de niște oameni implicați, cu viziune, capabili de riscuri în vederea atingerii unui scop nobil, exaltați până la nebunie

Dacă veșnicia s-a născut la sat, unde orice gând e mai încet, unde inima zvâcnește mai rar, ca și cum nu ar bate în piept, ci adânc în pământ undeva și dacă tot la sat se vindecă setea de mântuire, iar sufletul lui, al satului, fâlfâie pe lângă noi, ca un miros sfios de iarbă tăiată, ca o cădere de fum din streșini de paie, ca un joc de iezi pe morminte înalte, ni se pare firesc ca această entitate miraculoasă, care este satul românesc, să intervină cu vigoare în conturarea mentalității și a filosofiei neamului, oferindu-i cu generozitate o bună parte dintre ingredientele care-i configurează spiritualitatea.

Una dintre componentele de bază ale spiritualității tradiționale românești este credința, în general, și ortodoxia, în special, idee ce revine frecvent în studiile teologilor noștri, cu deosebire atunci când iau în discuție transmiterea și diseminarea elementelor ce țin de implementarea în comportamentul oamenilor a ideilor și orientărilor creștine. Se știe doar că până la apariția scrisului – și încă multă vreme după aceea – românii și-au transmis pe cale orală noțiunile de bază ale credinței lor creștine, Evanghelia însăși reflectându-se consistent în creațiile folclorice, care, în marea lor majoritate, în fazele inițiale, s-au caracterizat printr-un conținut profund religios. Credința în Dumnezeu este o constantă esențială a spiritualității noastre tradiționale, alături de omenie, ospitalitate, dor duioșie, ironie, umor, inteligență

creatoare, armonie sufletească, echilibru etc. Cultura românească, în general, și cea populară, în special, s-au distins de-a lungul secolelor/mileniilor printr-o înaltă spiritualitate, ceea ce, în mod indubitabil, le apropie de tradiția ortodoxă, legându-le puternic de aceasta.

Marile virtuți ale spiritualității noastre creștine de sorginte daco-romană se regăsesc din plin în cultura populară sub toate formele ei de manifestare. Unii autori vorbesc chiar despre o interdependență – cu implicații puternice în etnogeneză – dintre gândirea creștină populară și creația folclorică, aceasta generând o spiritualitate originală, unică cu inserții puternice dinspre latinitate.

Componenta folclorică este puternic imprimată în structura spiritualității noastre și, implicit, a luat parte activă la procesul de etnogeneză, fenomen susținut, printre altele, de faptul că românii s-au născut creștini, neparcurgând nicio etapă de convertire așa cum s-a întâmplat cu popoarele din jur, care au devenit creștine abia în a doua jumătate a secolului al IX-lea.

Pe de altă parte, este important de menționat faptul că spiritualitatea noastră populară, tradițională a constituit multă vreme un fundament solid și o sursă de inspirație generoasă și consistentă pentru cultura scrisă, dovadă în acest sens fiind numeroasele opere literare care s-au inspirat, bunăoară, din celebra baladă *Miorița* sau din nu mai puțin celebra *Legendă a Mănăstirii Argeșului*. În mentalitatea populară și în spiritualitatea tradițională, care sunt rezultatul sinergic la acțiunii nenumăraților vectori: sociocultural, politic, economic etc., elementul religios este puternic imprimat și poate fi ușor identificat în întreaga activitate a omului, el manifestându-se cu putere în riturile de trecere, în creațiile artistice – mai ales în colinde, dar și în doine, legende sau povestiri – și este bine reliefat de orientarea calendarului agricol în funcție de marile sărbători creștine. Astfel, de Sfântul Gheorghe, numit și Cap de Primăvară, încep activitățile de primăvară – aratul, semănatul etc., se pregătesc oile pentru stână, separându-se cele sterpe de cele cu lapte, se iau mieii, se angajează ciobanii etc. Imediat după Sfântul Gheorghe se tund oile, tunsul mieilor făcându-se între sărbătoare Sfântului Petru și cea a Sfântului Ilie; între cele două Sântămării oile se coboară de pe munte (*La Sântămăria Mare /Cobor oile la vale/ La Sântămăria Mică/ Nu mai rămâne nimic*), de Sfântul Dumitru se „aleg” oile și se lichidează afacerile financiare cu ciobanii etc.

Producțiile folclorice (povestiri, snoave, colinde etc.) merg pe linia Cărții Sfinte, subliniind că „săracul se îngrijește mai curând de bucuriile sufletului și se gândește la viața viitoare, pe când bogatul se ocupă numai de agoniseală și de plăcerile clipei prezente. Bogatul devine automat pragmatic și *sărăcit în duh*.”

Fără îndoială că între structura spirituală a omului de la țară și cea a orășeanului există diferențe și acestea sunt uneori definitorii. Sărbătorile și duminicile au pentru el o semnificație profundă. Așadar, creația populară și-a câștigat de multă vreme importantul statut de element de susținere perenă și de generator constant al spiritualității poporului român, funcționând ca un veritabil izvor de inspirație pentru cultura autohtonă în ansamblul ei. Sentimentul religios este puternic impregnat în cultura populară, dând naștere unei adevărate simbioze, care constituie esența spiritualității românești. Această spiritualitate s-a cristalizat în timp, preluând și amalgamând într-un mod admirabil cele două esențe constitutive: cea de esență traco-dacă – cu dârzenia ei memorabilă, cu demnitatea ancestrală și cu legătura organică cu natura – și cea de tip latin, care a însemnat, printre altele, o adevărată infuzie civilizatoare.

Spiritualitatea țaranului român, mentalitatea sa, filosofia sa unică de viață sunt reflectate impecabil în paremiologia populară, unde vom identifica ușor proverbe și ziceri referitoare la virtuțile și la valorile morale, pe care le respectă ridicându-le la rangul de principii majore și insistând asupra imprimării lor în comportamentul cotidian. Totodată sunt aspru incriminate, ironizate și biciuite viciile, năravurile proaste, deprinderile urâte, păcatele de orice fel. În acest sens folcloristul, esteticianul și etnologul Petru Ursacherezervă câteva pagini pline de substanță filosofică țărănească fenomenului paremiologic de esență populară, demonstrând și argumentând cu numeroase exemple latura profund creștină a proverbelor românești, care – direct sau indirect – militează pentru instituirea unui comportament în care să se regăsească valorile și virtuțile creștine și din care să dispară relele și păcatele, pe care credința ortodoxă le dezavuează și le combate sever prin cele zece porunci.

O componentă importantă a spiritualității noastre tradiționale este *frumosul*, comportamentul estetic al individului, despre care Im. Kant spunea că este *simbolul binelui moral*. În paremiologia populară există o adevărată filosofie a frumosului. Adesea acesta este asociat cu înțelepciunea: *Frumusețea fără înțelepciune este ca o floare în tină*, omul din popor dând prioritate înțelepciunii, fiindcă *Frumusețea veștejește, dar înțelepciunea crește*. Frumusețea este un dat, dar ea trebuie purtată cu demnitate, fără mândrie sau emfază și e de dorit să se asocieze cu un caracter ales: *Nu-i frumos cine se ține, ci-i frumos cui îi stă bine*. Pornind, probabil, de la înțelepciunea populară conținută de proverbe din această categorie, Sorin Lavric, acceptând și dezvoltând punctul de vedere al lui Constantin Noica despre raportul *frumusețe fizică-înțelepciune-carieră (realizare în cultură)*, afirmă că a cultiva iluzia și a reuși în cultură doar pentru că natura te-a favorizat, făcând din tine un exemplar reușit, înseamnă a da dreptul biologiei să se înstăpânească asupra spiritului.

Dacă ar fi să evidențiem principalele elemente componente sau categorii ale spiritualității unui popor, s-ar impune să stabilim, printre altele, în ce măsură, în tabloul pe care îl vom genera, se regăsesc trăsături definitorii, precum sunt următoarele: conștiinciozitate, generozitate, sinceritate, bunăvoință, cinste, spirit de dreptate, iubire și compasiune, respect față de părinți, devotament față de familie, patriotism, conștiință națională, respectarea legilor, profesionalism, cunoașterea literaturii, a artei, istoriei etc., cultura politică și juridică, caracter luminat, conștiinciozitatea, respectul față de părinți, devotamentul față de familie, compasiunea etc.

Aceste calități trebuie să se reflecte în cele mai diferite domenii de activitate umană: atitudinea față de moștenirea spirituală, ideologie, învățământ, cultură, artă, obiceiuri și tradiții, morală, drept, știință, filozofie, religie etc., iar dacă își găsesc un câmp propice de afirmare, pot duce la perfecțiune.

În capitolul al II-lea am încercat un scurt istoric al problemei, mai exact o trecere în revistă a principalilor filosofi străini care au fost preocupați în mod deosebit de problemele timpului și spațiului, iar dintre români m-am oprit ceva mai mult asupra contribuțiilor lui Constantin Rădulescu-Motru, a cărui lucrare *Timp și destin* mi s-a părut deosebit de interesantă și accesibilă, spre deosebire de altele, cum este cea a lui Virgil Ciomoș, care e destul de dificil de parcurs.

De regulă, timpul este definit în lucrările de specialitate în strânsă legătură cu spațiul, considerate amândouă „categorii filosofice care desemnează formele de bază ale oricărei existențe”, categoria de timp reflectând durata de existență a obiectelor și fenomenelor, simultaneitatea sau succesiunea lor”.

Timpul este implicat în toate sferele existenței umane, tocmai de aceea o anumită interpretare a acestuia se regăsește în diferite domenii ale culturii spirituale: în gramatica limbilor naturale, în mitologie, filozofie, teologie, artă, literatură, știință, în conștiința obișnuită, de zi cu zi etc. Existența omului, lumea în sine, se desfășoară în timp și în spațiu.

Am subliniat caracterul antinomic al timpului, paradoxul acestuia, în sensul că el este și leagăn și mormânt, este născătorul de zei, dar și crudul Cronos care își devorează progeniturile. Este un torent atotputernic, ducând totul la mormânt, dar, totodată, este un medic miraculos care vindecă orice maladie. El este prietenul adevărului, disipând ceața rătăcirilor, dar tot el este și complicele minciunii pe care o înrădăcinează prin forța obiceiului. Este răzbnătorul lumii, este piatra de temelie a iubirii, afecțiunii și prieteniei. El este judecătorul și umilitorul celor mândri. Este mângâietorul celor asupriți. Este, de regulă, o autoritate atotputernică. Pentru ființele raționale, timpul este când dușman, când prieten.

Timpul este o schimbare în două direcții diferite: în direcția afirmării vieții și în cea a morții. În partea sa de viitor, timpul este frică și speranță, groază și bucurie, grijă și eliberare. Timpul este un paradox și poate fi înțeles doar în caracterul său dublu.

Am făcut câteva referiri la percepția biblică, mitologică, a timpului, arătând că, dincolo de dependența de diferențierile de ordin cultural-istoric sau național, nucleul mitologic al acestei percepții poate fi caracterizat de triada *creație-căderea în păcat-mântuire*. Timpul se naște dintr-o dată ca rezultat al actului de creator săvârșit de Dumnezeu în eternitate și rămâne ca o realitate. Aici am deschis, oarecum o paranteză evidențiind poziția lui Emil Cioran față de timp, expusă în *Căderea din timp*, ajutându-mă pentru aceasta de studiul domnului profesor Ion DurCioran: *între căderea în timp și căderea în temporal*, din volumul IX din seria *Studii deistoria a filosofiei românești*.

În virtutea unei interpretări proprii a textelor biblice, Emil Cioran consideră prima cădere – cea a lui Adam – a marcat începutul istoriei, acesta fiind în opinia filosofului Ion Dur cea de-a doua lovitură dată ordinii lui Dumnezeu, după ce Lucifer, primul protestatar *care a atentat la inconștiența originară*, a tulburat unitatea de început a lumii. Această cădere a protopărintelui omului, cum obișnuiesc să-i zică teologii lui Adam, a generat conform lui Cioran ieșirea ființei umane din ceea ce se numește *inocența primordială* și mai apoi intrarea acesteia în timp.

Cu privire la eternitate, am arătat că aceasta este percepută de om ca o durată infinită de timp, pe care el nu și-o poate reprezenta. M-am străduit să surprind în bibliografia consultată diferența dintre timp și eternitate, arătând că esența timpului constă în trecerea sa și că eternitatea nu se exprimă în noțiuni sau cuvinte, fiindcă noțiunile și cuvintele noastre sunt adaptate la o existență care curge în timp, ca atare ele sunt întotdeauna marcate de temporalitate.

Eternitatea este acea supratemporalitate absolută care poate fi proprie doar existenței supralumești, lui Dumnezeu. Eternitatea este, cu alte cuvinte, unul dintre atributele de bază ale Absolutului, ale Dumnezeirii Înseși. Dumnezeu este o Ființă care transcende lumii, el trăiește, se situează nu în timp, ci în eternitate ca stare plasată absolut în afara timpului.

Eternitatea este străină oricărei ființe vii, doar Dumnezeu, Care este o Ființă care transcende lumii, trăiește, se situează nu în timp, ci în eternitate ca stare plasată absolut în afara timpului. Dacă accesul la eternitate este posibil într-un anume sens prin

moarte, atunci însăși Împărăția lui Dumnezeu nu înseamnă moarte, ci victorie asupra morții, înseamnă viață veșnică.

Timpul însuși este rezultat al căderii din eternitate, este un rezultat al deteriorării eternității. Timpul și eternitatea sunt corelative, sunt într-o relație de reciprocitate, nefiind posibil să fie analizat unul fără celălalt. Timpul, însă, are început și sfârșit, eternitatea este fără de sfârșit.

Ieșirea de sub autoritatea timpului se va face, după filosoful rus N. Berdeaev, în așa-numita a opta zi a creației. Această a opta zi a creației este o creație metafizică și ontologică și se realizează prin eforturile sinergice ale două ființe libere: Dumnezeu și omul. Acest act este, consideră Berdeaev, ieșirea din timp și întoarcerea în *eon*, adică în eternitatea existenței divine. (Eonul înseamnă puterea, inteligența divină).

Omul, prin natura sa, este o ființă supratemporală și cel puțin printr-o latură a sa trăiește în eternitate. Iar dacă prin altă latură a sa este supus condiției timpului, aceasta se explică prin aceea că corpul uman este scufundat în temporal.

Sunt conștientă că nu am surprins toate problemele pe care le ridică timpul și eternitatea și că mai am mult de studiat, mai ales în ceea ce privește abordările lui Sartre, Heidegger, Noica, Cioran, Eliade sau Blaga. De asemenea sunt interesante studiile lui Marian Nencescu referitoare la Bergson sau la modul cum este perceput timpul în mentalitatea populară etc.

Penultimul capitol are o temă generoasă, dar totodată foarte cuprinzătoare și pretențioasă, în sensul că, vorbind de universul moralei, s-ar impune să includem aici nu doar componentele tradiționale ale acesteia, ci și implicațiile ei în viața cotidiană, în reglementarea relațiilor interumane. De aceea, alături de definirea noțiunilor de *normă morală*, *valoare morală*, *virtute morală*, *principiu moral etc.*, m-am străduit să selectez din bibliografia parcursă câteva elemente semnificative care să indice felul cum morala, prin pârghiile de care dispune, guvernează, pe de o parte, raporturile dintre membrii oricărei comunități, iar pe de altă parte, raporturile acestora cu societatea în ansamblul ei.

Fenomenele încadrabile în universul moralei sunt extrem de diversificate. Întră aici fapte și comportamente, atât ale unor persoane individuale, cât și ale unor colectivități; relațiile morale dintre oameni, relația omului cu mediul înconjurător; însușirile psihice ale indivizilor și caracterul acestora; motivele de ordin de moral care determină activități, acțiuni, porniri etc.; voința; valorile; virtuțile; regulile și cerințele vizând comportarea în comunitate (normele); conștiința, aprecierea, manifestarea, noțiunile de cinste, demnitate, datorie, responsabilitate etc., etc.. Toate acestea se constituie într-un sistem de valori, norme, principii, idei, credințe etc., prin care o societate se definește pe sine și care reglementează în ansamblu comportamentul membrilor ei. Acest sistem evoluează în timp, căpătând caracteristici diferite de la un tip de organizare socială la altul, fiind influențat, atât de gradul de cultură al societății, cât și de schimbările de ordin socioeconomic ce survin în evoluția acesteia.

În prima parte a capitolului am definit conceptul de morală, așa cum apare el în lucrările de specialitate, am evidențiat deosebiriile dintre morală și etică, arătând că, în percepția actuală, etica este o disciplină filosofică al cărei obiect de studiu este morala – una dintre cele mai importante laturi ale vieții omului și ale societății. Am rezervat un spațiu relativ mare apariției moralei, arătând că în ceea ce privește apariția și dezvoltarea acesteia, literatura de specialitate cunoaște mai multe demersuri, dintre care mai importante sunt trei: cel religios, cel naturalist și cel sociologic. Orientarea religioasă raportează ideea de morală la divinitate, la absolut, considerându-l izvorul de drept și de fapt al moralei. În această viziune, pentru a-și inhiba pasiunile și tempera dorințele, omul

trebuie să adreseze lui Dumnezeu, credința aceasta ajutându-l să respecte toate regulile de conduită. Orientarea naturalistă consideră natura, legile naturii referitoare cu deosebire la evoluția biologică, drept fundamente ale moralei, iar cea socială vede în morală un mecanism sociocultural care asigură stabilitatea societății. În interpretarea religioasă, care este și cea mai veche, morala, ca lege, a fost dată omului de către divinitate. Astfel, în tradiția iudaică, creștină sau islamică morala este percepută ca un dat de la o divinitate care este întruchiparea perfecțiunii absolute și sursa tuturor calităților care în viața pământească sunt considerate ca fiind de cea mai înaltă moralitate. Adepții tuturor cultelor și orientărilor religioase văd în morală un fel de îndumnezeire a omului, o manifestare a lui Dumnezeu în om. Omul devine moral prin unirea cu Dumnezeu prin intermediul credinței: cu cât se apropie mai mult de Dumnezeu, cu atât mai mult omul este stăpânit de dorința de a înfăptui binele și invers – cu cât se îndepărtează de Dumnezeu, ideea aceasta de bine îl părăsește pe om, fiind înlocuită de ideea de rău a cărei sursă este Diavolul. Rezultatul îndepărtării de Dumnezeu, în concepția teologică, este săvârșirea păcatului.

Din punct de vedere religios, normele morale au fost transmise de Dumnezeu omenirii prin aleșii Săi – prorocii. Să ne amintim că Mohamed, întemeietorul cultului islamic, este considerat un mesager al lui Dumnezeu, Care, prin revelație, i-a dezvăluit Marele Adevăr, iar această revelație a stat ulterior la baza Coranului, cartea sfântă a musulmanilor. Lui Moise, Dumnezeu i-a revelat, de asemenea, legile unei vieți demne, morale. Conform credinței creștine, pentru a-i salva pe oameni de păcat și a-i îndruma pe calea cea dreaptă, care să le asigure viața veșnică în rai, Însuși Dumnezeu a trimis pe pământ pe fiul Său Iisus Hristos Care a *promulgat* legile vieții celei noi în Predica de pe Muntele Măslinilor, cu care ocazie – reinterpretează poruncile vechi testamentare – îndeamnă nu doar la iubirea aproapelui, ci și la o iertare generală, mergând chiar până la iubirea față de dușman.

Conceptul de moralitate nu este imuabil, astfel morala de tip antic promovează ca model de moralitate individuală *înțeleptul*; în structura moralității creștine locul înțeleptului este luat de *sfânt*, în timp ce morala modernă a deschis câmp larg afirmării drepturilor umane, într-un cuvânt cetățeanului.

În ceea ce privește funcțiile moralei în societate, în studiile de specialitate se evidențiază mai multe, dintre care mai importante par a fi următoarele: funcția de reglare/reglementare, funcția cognitivă, funcția apreciativ-imperativă, funcția de orientare, funcția comunicativă, funcția predictivă, funcția educativă etc. Am abordat câteva chestiuni esențiale privind normele și principiile morale.

Normele morale sunt norme sociale care reglementează comportamentul oamenilor în societate, atitudinea unora față de alții, raporturile cu societatea și cu ei înșiși. Ele au apărut odată cu nașterea societății omenești și s-au dezvoltat deodată cu aceasta și reflectă valorile ei morale. Cea mai simplă formă a afirmațiilor morale este norma (*Nu ucide!*, *Nu fura!*, *Nu ascunde adevărul!* etc., etc.). Normele morale sunt determinate de categoriile de bine, adevăr, dreptate, datorie etc.

Filosofia distinge mai multe categorii: *norme generale*, care vizează orice tip de colectivitate și activitate umană și se caracterizează printr-o stabilitate susținută de înseși reglementările pe care le impun și care, în „expresia lor pozitivă ar fi: *Fii sincer!*, *Fii cinstit!*, *Fii demn!*, *Fii curajos!*, *Fii generos!*, *Fii recunoscător!*, *Fii loial!*, *Fii bun!*, *Fii drept* etc.”; *norme particulare*, care vizează grupuri și colectivități constituite pe criterii profesionale sau matrimoniale și a căror durată de existență este determinată de diverși factori (intră aici căsnicia, viața de familie, eticile specifice diferitelor domenii de

activitate etc.); *norme speciale*, cum erau cele specifice cavalerismului medieval, curților regale, diferitelor protocoale etc.

Normele morale se pot exprima, atât sub formă negativă, interdictivă, cum sunt, de exemplu, cele zece porunci ale Legii lui Moise formulate în Biblie, sau în formă pozitivă, stimulatoare, ca îndemn la acțiune (*Fii cinstit! Ajută aproapelui! Respectă pe cei bătrâni!*).

Principiile morale exprimă cerințele fundamentale referitoare la esența morală a omului, la caracterul relațiilor interumane, determină direcția generală a acțiunii omului și stau la baza tuturor normelor concrete, particulare de conduită, servind drept criterii de moralitate.

Dacă norma morală indică ce anume fapte concrete trebuie să săvârșească omul, cum să se comporte în situații specifice, principiul moral îi oferă omului orientarea generală a activității sale. El conține un set de reguli morale care acționează, atât în cazul individului, cât și al întregii societăți și care, de obicei, se însușesc încă din copilărie și funcționează ca niște cerințe de care trebuie să se țină cont în toate împrejurările vieții.

Procesul de constituire a principiilor morale este puternic influențat de educație, de religie, cultură, mediul social etc. Conținutul lor se schimbă odată cu dezvoltarea societății, ceea ce le permite să contribuie decisiv la funcționarea normală, armonioasă a acesteia. Astfel, ceea ce cu câțiva vreme în urmă părea de neacceptat și condamnat poate, cu timpul, să devină normă și să fie stimulat. Și invers: fapte și acte sociale considerate firești pot deveni absolut inacceptabile. În categoria principiilor morale sunt incluse următoarele: umanismul, ca o recunoaștere a omului ca valoare supremă; altruismul, ca serviciu dezinteresat în folosul aproapelui; mila compasiunea, ca o iubire activă și plină de înțelegere care se concretizează în disponibilitatea de a ajuta pe om la nevoie; colectivismul, ca o tendință conștientă de acțiune pentru binele comun; renunțarea la individualism – care îl opune pe individ societății – și la egoism care presupune afirmarea propriilor interese în dauna intereselor celorlalți etc.

Am acordat un spațiu relativ întins virtuților morale, considerând că acestea sunt unele dintre cele mai importante componente ale universului moralei, de care s-au ocupat, de altfel, de-a lungul timpului numeroși filosofi, teologi, antropologi, psihologi etc. Am încercat să fac diferențierea dintre valoarea morală și virtutea morală, arătând că valorile morale sunt percepute ca niște standarde care guvernează comportamentul uman la nivelul unei culturi sau societăți, definind ceea ce este drept, corect și agreeat de către toți din punct de vedere moral, iar virtuțile ar trebui înțelese ca o transpunere în practică, ca o reflectare comportamentală a valorilor, ca reflectare a modului în care individul și societatea în ansamblul ei înțeleg să se conformeze acestor standarde, să le ia ca reguli de bază ale comportamentului social. Am vorbit pe scurt despre virtuțile dianoetice, despre cele teologale și am arătat că conținutul virtuților nu este unul și același pentru toate tipurile de societăți și culturi, dimpotrivă acesta diferă și evoluează în timp. Astfel, etica greacă evidențiază cele patru virtuți cardinale: înțelepciunea, curajul, temperanța și dreptatea, în timp ce morala creștină consideră ca virtuți fundamentale credința în Dumnezeu, speranța în mântuirea sufletului, iubirea pentru Dumnezeu și aproapele, iar Renașterea și Iluminismul promovează virtuțile laice, legate de afirmarea individului.

Virtutea, așadar, nu este o însușire care se moștenește, sau care poate fi obținută ca un obiect gata făcut, ea este o dispoziție câștigată voluntar, definită prin rațiune; ea nu se capătă, ea se deprinde; ea intră în marea categorie a obișnuințelor și se obține pe calea exercițiului. Însuși Aristotel sublinia că nu este suficient să cunoști virtutea teoretic, ci

trebuie să încerci s-o posezi și să faci uz de ea sau de orice alt mijloc existent pentru a deveni un om virtuos. Același filosof, în *Etica nicomahică* subliniază în repetate rânduri că virtutea este o zonă de mijloc între două extreme: una pozitivă și alta negativă. Bunăoară vitejia este mijlocul, spațiul de echilibru între îndrăzneală și lașitate.

Insistând asupra virtuții ca punct median, ca echilibru rațional între două extreme ce se exclud reciproc, Aristotel apreciază că excesul de virtute este greșit, iar insuficiența în acest domeniu este blamată „pe când măsura dreaptă este lăudată și înseamnă rectitudine, amândouă aceste trăsături fiind proprii virtuții. Așadar, virtutea este un fel de medietate, ținta ei fiind măsura justă între două extreme. Conform acestui principiu, Aristotel comentează virtuțile în strânsă legătură cu viciile opozabile, pe care, identificându-le, se străduiește să le definească cu exactitate. Astfel, curajului i se opune frica, grandorii sufletești i se opune – ca exces – vanitatea, iar ca insuficiență – micimea sufletească, blândeții i se opune irascibilitatea, iar excesul de blândețe duce la apatie.

În cadrul virtuților, Aristotel tratează despre generozitate și mărinimie, despre adevăr și cumpătare, despre ambiție și blândețe, despre dreptate și înțelepciune (în cazul căreia distinge între înțelepciunea practică și ea speculativă), despre stăpânirea de sine și tăria de caracter, despre prietenie și bunăvoință, despre concordie și contemplare, pe aceasta din urmă considerând-o drept cea mai înaltă treaptă a fericirii.

Arătam mai înainte că descrierea, analiza și evidențierea conținutului virtuților au constituit subiecte predilecte pentru foarte mulți filosofi, aparținând unor epoci și curente diferite. În acest capitol am zăbovit ceva mai mult asupra lucrării filosofului francez André Comte-Sponville *Mic tratat de mari virtuți*, întrucât, dincolo de bibliografia impresionantă pusă la contribuție, acesta are un mod original nu doar de a selecta virtuțile, ci și de a le interpreta. Reluând ideea lui Aristotel, potrivit căreia virtutea este o dispoziție dobândită de a face binele, André Comte-Sponville precizează că virtutea este binele însuși, în spirit și în fapt și că virtuțile sunt valorile noastre morale, dar întrupate, trăite, înfăptuite.

André Comte-Sponville nu tratează virtuțile separat, rupte una de cealaltă, ci le vede într-o relație indestructibilă, condiționând-se, susținându-se și provocându-se una pe alta. Ideea este foarte veche, fenomenul acesta al simbiozei virtuților este foarte bine surprins într-o serie de lucrări aparținând Sfinților Părinți sau unor teologi contemporani. Lista lui André Comte-Sponville conține optsprezece virtuți: politețea, fidelitatea, prudența, cumpătarea, curajul, dreptatea, generozitatea, compasiunea, milostivirea, recunoștința, smerenia, simplitatea, toleranța, puritatea, blândețea, buna-credință, umorul și iubirea. Am scos în evidență și abordarea virtuților de către profesorul Teodor Vidam, care, bazându-se îndeosebi pe lucrarea lui Petru Creția *Eseuri morale*, structurează virtuțile în cinci perechi, fiecare pereche fiind alcătuită de câte o triadă pozitivă și o triadă negativă. Exemplu: cinste, cuviință, demnitate versus *ticăloșie, prostie, mediocritate* etc.

Spre finalul capitolului m-am ocupat de relația dintre morală și drept și am evidențiat asemănările și deosebiri dintre norma morală și cutumă – această practică socială ce s-a stabilizat ca urmare a acceptării cvasiunanime la nivel de societate și a transmiterii ei din generație în generație. Am arătat că deosebirea principală dintre cutumă – care, în fond, are multe în comun cu norma morală – și lege este aceea că în cazul legii discutăm de un mănunchi de reguli impuse de către organisme specializate, aflate în subordinea statului și având caracter obligatoriu pentru întreaga comunitate, în timp ce cutumele au evoluat din obiceiuri sociale, fiind rezultatul unor tradiții și practici de ordin cultural transmise din generație în generație și acceptate ca atare de întreaga

comunitate. Dacă respectarea legilor este urmărită de instituții create de stat în acest scop, cutumele nu se supun controalelor juridice oficiale, ci se află sub incidența opiniei publice, având o influență relativ consistentă asupra comportamentului indivizilor și asupra relațiilor interumane.

Viața și moartea, noțiuni fundamentale ale existenței omului, sunt cele dezbătute în ultimul capitol al lucrării.

Moartea îi ia omului viața și ne temem de aceasta, dar nu ne temem să nu fi fost născuți deloc.

Finitudinea se referă la natura limitată a ființei umane, fiind recunoașterea faptului că viața omului are un început și un sfârșit, că existența noastră pe acest pământ este temporară și că suntem supuși inevitabilității morții. Finitudinea evidențiază fragilitatea și caracterul trecător al condiției individului în raport cu eternitatea și cu infinitul. Analizată din punct de vedere existențial, finitudinea este un element constitutiv al condiției umane, a cărei conștientizare îndeamnă la meditație asupra sensului vieții, asupra valorii acțiunilor întreprinse de om, asupra nevoii de a trăi autentic în dimensiunea temporală pe care ne-a rezervat-o destinul. Totodată, conștientizarea finitudinii este o provocare în sensul aprecierii la adevărata lui valoare a fiecărui moment al vieții, identificându-i sensul și afirmându-i autenticitatea, dar, totodată, poate fi și sursa unei anxietăți sau a fricii de moarte.

Între finitudine și moarte există o legătură strânsă în sensul că finitudinea implică conștientizarea finalului, a morții individului, iar moartea este finalul absolut al existenței umane.

Moartea și finitudinea, în concepția tradițională a țaranului roman, sunt percepute ca elemente constitutive ale existenței, ca niște componente esențiale și inevitabile ale acesteia. Deși experiență tristă, moartea este de obicei văzută ca o trecere către alt stadiu al vieții, iar această viziune se exprimă prin diverse rituri funerare și obiceiuri de înmormântare care își au rădăcinile în tradițiile populare și religioase.

În tradiția filosofică universală s-au identificat trei modalități fundamentale de reprezentare a vieții de după moarte. Prima modalitate reprezintă moartea ca pe o continuare a vieții pământești în care omul este ocupat cu activitățile sale de zi cu zi. Această reprezentare este reflectată în caracterul înmormântării și în obiectele care sunt așezate în mormânt cu cel decedat. Cea de-a doua reprezentare simbolică a existenței de după moarte presupune că viața viitoare se desfășoară într-o altă lume, deosebită, care este dispusă fie sub pământ, fie deasupra pământului (în cer) și nu are nimic comun cu această viață. În funcție de cum și-au petrecut viața pe pământ, cei adormiți petrec în fericire, dacă au avut o viață dreaptă, sau sunt condamnați la chinuri veșnice pentru fărădelegile lor. Conform acestei reprezentări viața de dincolo de mormânt se împarte în rai și în iad. Cea de-a treia reprezentare este transferul sufletului celui decedat în altă ființă vie. În acest caz este prezentă ideea pedepsei de după moarte, dar într-o formă modificată. Dacă decedatul a avut o viață dreaptă, cinstită, sufletul lui se instalează în corpul unei persoane nobile și bogate, iar dacă a avut o viață nedreaptă sufletul se va instala într-un cerșetor sau chiar într-un animal.

În conștiința omului, moartea este reprezentată ca un fenomen înfiorător nu doar pentru că ea înseamnă sfârșitul vieții, dar și pentru că, de cele mai multe ori, se află sub umbrela necunoscutului. Această teamă de necunoscut, lipsa totală de informații în legătură cu ce s-o fi petrecând *dincolo*, generează, mai ales la indivizii care s-au îndepărtat de Dumnezeu, o serie de sentimente contradictorii, între care frica, îngrijorarea și anxietatea sunt cele mai de reținut. Acest fenomen este întreținut și de faptul în societatea

actuală a predominat mult timp un demers didacticist-științific față de tema morții, reperabil în cercetările multor biologi, psihologi, medici etc.

Biserica creștină a pus la punct o serie de ritualuri, sacramente și de practici etc. spre a-i convinge și ajuta pe credincioșii în vederea așteptării cu calm a sfârșitului terestru care urmează negreșit să le deschidă poarta spre viața de apoi. Am putea include între acestea Sfânta Împărtășanie care simbolizează comuniunea cu trupul și sângele lui Isus Hristos, rugăciunile pentru cei decedați, pomenirea periodică a acestora etc.

În sistemele filosofice tradiționale, moartea este prezentată ca un domeniu de neînțeles, ca o taină de nepătruns prin eforturile omului, iar cauza ei trebuie căutată în căderea în păcat a omului originar și în pedeapsa ce i-a urmat acestei căderi. Conform ideilor naturaliste, moartea e total transparentă și accesibilă rațiunii umane, ba chiar poate fi înțeleasă și înlăturată de om tocmai prin inteligența și rațiunea pe care le-a primit de la Creatorul Însuși.

Fiecare om conștientizează finitudinea propriei vieți, dar, în același timp, el este tentat să substituie mai de grabă acestei idei gândurile despre finitudinea nu doar a lucrurilor care îl înconjoară, ci și despre finitudinea celorlalți oameni. Dar chiar înțelegând că este o ființă finită, omul se străduiește, pe cât îi stă în putere, să nu ia în considerare acest lucru într-un mod grav, acut.

Dintre consecințele benefice ale acestui proces putem aminti că, înțelegând că dispune de existență limitată, individul ar trebui să se bucure mai mult de fiecare moment petrecut aici pe pământ, să trăiască mai intens prezentul, să dezvolte și să întrețină sentimente de apreciere pentru lucrurile simple, să aprecieze la un nivel înalt relațiile cu semenii și mai ales legăturile cu cei apropiați și cu cei dragi. În același timp el trebuie să-și stabilizeze o scală a valorilor, reeșalonându-și prioritățile în funcție de nevoile reale ale existenței – nevoi specifice fiecărei etape de dezvoltare.

Muritorii ar fi important să înțeleagă că moartea face parte din ciclul natural al vieții și că aceasta este inevitabilă.

Rolul esențial al constantelor filosofice în constituirea, definirea și funcționarea spiritualității poate fi înțeles prin prisma faptului că acestea oferă cadrul conceptual și principial care ghidează și formează modul în care un individ sau o comunitate își organizează viziunea asupra existenței, precum și în ce fel își concepe relația cu divinitatea, cu mediul natura și cu societatea în ansamblul ei. Constantele filosofice funcționează ca repere universale, dând coerență și sens experiențelor spirituale și formelor de expresie religioasă și culturală, având rol de fundamente pe care se construiește spiritualitate așa orientând evoluția acesteia.

Constantele filosofice oferă un cadru teoretic solid pentru dezvoltarea spiritualității. Ele dau coerență credințelor, ritualurilor și practicilor spirituale, asigurând un fundament conceptual și axiologic care susține reflecția profundă asupra existenței, divinității și a relației omului cu lumea. Rolul lor este nu doar de a ghida formarea spiritualității, ci și de a structura relația dintre individ și realitatea spirituală, oferindu-i un sens profund și esențial în raport cu scopul vieții, cu adevărul, libertatea și transcendența.

Acestea joacă un rol crucial în coeziunea comunităților și afirmarea identității lor naționale prin faptul că oferă repere comune, valori fundamentale și principii de viață care unesc membrii comunității într-o viziune unică asupra existenței. Aceste constante devin elemente de stabilitate, continuitate și identitate culturală, ajutând la formarea unei comunități coezive și la consolidarea unei identități colective.

În spiritualitate, timpul este adesea văzut ca o realitate limitată, care contrastează cu eternitatea. Constantele filosofice care se ocupă de natura timpului ajută la înțelegerea faptului că viața umană este limitată, dar înrădăcinată într-o dimensiune eternă sau transcendentă. În creștinism, timpul pământesc este perceput ca o etapă de tranziție spre viața eternă. Ritualurile și sărbătorile religioase sunt mijloace prin care omul își amintește de această legătură între timp și eternitate.

Problema libertății este centrală în spiritualitate. În funcție de tradiția filosofică și religioasă, spiritualitatea poate încuraja fie o viziune deterministă, fie una a libertății individuale. Constantele filosofice legate de libertate oferă individului cadrul pentru a-și înțelege rolul în lume și responsabilitatea față de sine și comunitate. În creștinism, libertatea este văzută ca o virtute esențială, dar în același timp, omul este încurajat să își exercite liberul arbitru în conformitate cu voința divină.

Valorile și virtuțile morale constituie o altă constantă filosofică esențială în constituirea spiritualității. O spiritualitate autentică este ghidată de un set de valori morale care stabilesc modul în care individul se raportează la sine, la ceilalți și la divinitate. Aceste valori funcționează ca coloana vertebrală a comportamentului spiritual. Astfel, în spiritualitatea tradițională românească, valorile morale precum compasiunea, onestitatea, umilința și altruismul joacă un rol central în modul de viață al individului și al comunității.

În concluzie, constantele filosofice au o mare importanță în cadrul spiritualității tradiționale și au un impact considerabil asupra vieții spirituale și culturale, având totodată un rol esențial în menținerea și promovarea identității spirituale a comunităților tradiționale. De aceea studierea acestei teme poate oferi date interesante pentru înțelegerea aprofundată a diversității culturale și religioase, contribuind la evidențierea mai pregnantă a dialogul intercultural și interreligios.